

УДК 1 (091)

Т. І. Чаркіна

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри наглядно-профілактичної діяльності
Національного університету цивільного захисту України

ІСТОРИЧНЕ ПІЗНАННЯ ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Постановка проблеми. Сучасна політична ситуація в Україні характеризується глибоким переосмисленням минулого, усвідомленням національної ідентичності, активізацією історичної пам'яті, процесом формування громадянського суспільства. І роль історичного пізнання при цьому є визначальною, оскільки воно сприяє вивченню розвитку культури, дослідженню факторів, які мали вплив на означену культуру та її розвиток, досліджує ці процеси в часі й просторі.

Вивчення проблем національної ідентифікації є досить актуальною як у теоретичному, так і в практичному аспектах. У сучасному світі глобалізації та інтеграції важливим є питання збереження нації та національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми ідентичності вивчали такі науковці, як Ж. Бодрійяр, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, М. Фуко, Ф. Гваттарі, П. Рікер, Г. Гадамер, М. Хайдеггер та інші. Існують різні підходи її дослідження. А. Камю, К. Ясперс розглядали ідентичність через механізм, що лежить в основі процесу самоідентифікації. У М. Хайдеггера – це індивідуальність, безпосередня екзистенція, що реалізується в акті вільного вибору власного буття. Філософи-антрополози М. Бубер, А. Гелен, О. Плеснер, М. Шелер виступили з критикою суб'єктивізму екзистенціалістів, вважали недопустимим нехтування досягнень тих наук, що досліджують поведінку людини.

Серед сучасних досліджень національної ідентичності слід назвати напрацювання К. Поппера, Ю. Габермаса, В. Хесле, А. Гідденса, М. Серто.

У роботах українських науковців Н. Яковенко, В. Масненка, Ю. Зернія В. Артюха, П. Ситника, А. Дербака, В. Карпової, Л. Зашкільняка, Т. Степико, Я. Калакури досліджуються деякі аспекти національної ідентичності. М. Козловець дослідив сучасні західні та вітчизняні теоретико-методологічні підходи до визначення понять «ідентичність» та «ідентифікація», визначив структуру, форми та механізми конструювання ідентичності.

Мета дослідження полягає у вивченні історичного пізнання як засобу національної ідентифікації. Завдання статті – визначити поняття «нація», «національна ідентифікація»; показати вплив історичного пізнання на формування національної ідентичності; назвати чинники, що цьому сприяють.

Вклад основного матеріалу дослідження. Складність проблеми національної ідентифікації зумовлена неоднозначністю трактування терміна «нація». У постмодерній філософській літературі немає загальноприйнятого визначення нації та «немає єдиного алгоритму виникнення та функціонування національних рухів, сучасних націй і національних держав, але й ті норми, які існують, стали рухомими та перестають «працювати» в умовах глобалізації [2, с. 17].

На нашу думку, нація складається зі свідомого співвідношення з нею реальних індивідів, у результаті чого проявляється відношення до національного, інонаціонального, самосвідомість, почуття та переживання. Національна приналежність визначають за складовими: національними, державницькими, культурними атрибутами, за об'єктивною символікою, яка визначає певну цілісність (культурну, територіальну, господарську); за свідомою ідентифікацією індивідів, за їхнім суб'єктивним ставлен-

ням, ціннісними орієнтаціями. Тобто кожен індивід національний, по-перше, об'єктивно, по-друге, суб'єктивно, коли він визнає себе частиною тієї чи іншої спільноти, культури. При чому без суб'єктивних факторів національна спільнота не може бути суб'єктом історичного процесу.

Нація для людини є найважливішою, найфундаментальнішою історичною спільнотою. Вона акумулює та трансформує історичний досвід людства, створює умови для найповнішого забезпечення можливостей реалізації життєвих настанов і цілей, виступає субстанційною основою діяльності окремих індивідів та їх об'єднань.

Дослідження проблем національної ідентифікації показали, що під час розв'язання питань цивілізаційної ідентифікації нації суттєвими складовими є історичний, культурологічний, аксіоматичний, лінгвістичний, економічний, геополітичний, релігійний, етнічний, ментальний аспекти генеалогії.

Е. Сміт у монографії «Національна ідентичність» виділяє спільні риси, які характеризують національну ідентичність: 1) історична територія як рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадянська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства; 5) спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території.

«Етноісторична колективна пам'ять», «національні міфи» та «політична міфологія» займають важливе місце у формуванні національної ідентичності. Однак особлива роль належить історії етносу. Адже поняття національна ідентичність нерозривно пов'язане з «історичною традицією». Е. Сміт зазначає, що саме використовуючи історію та культуру «золотої доби» народу, можна побудувати моральні основи нації. Використання етноісторії за своєю суттю є соціально-політичним: вона має очистити та надихнути народ. Дослідження «своєї» минувшини цікавить не саме по собі, важливо «засвоїти» міфологію та територіалізовану минувшину «свого народу» [10, с. 28–37].

Історична пам'ять фіксує величезну кількість подій, вона синтезує, сплітає їх у єдине цілісне мереживо національної історії. Відбувається накопичення історичного досвіду, який треба засвоювати та примножувати. Історична пам'ять виступає не німим свідком минулого, а живим збудником людської волі, орієнтиром до дії.

Проблема конструювання історичної пам'яті стала одним з основних аспектів історичного пізнання. Науковці виділяють такі її назви: «колективна пам'ять», «публічна пам'ять», «соціальна пам'ять», «дифузна пам'ять».

М. Козловець зазначає: «Функція ідентифікації, яку здавна виконувала історія, тепер має реалізуватися на рівні масових уявлень про минуле. Цей дискурс передбачає, що професійна історична спільнота має працювати над виробленням не просто наукового знання, а й масового «знання про минуле» – історичної пам'яті» [8, с. 491].

Дослідження історичної пам'яті науковцями привело до визначення кола проблем її вивчення: питання соціальних функцій, механізмів функціонування, взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. Проте питання визначення самого поняття так і залишається відкритим. Науковці визначають історичну пам'ять як «фундамент національної ідентичності» (Н. Яковенко), «суспільно-психологічне оснащення спільноти» (В. Масненко). Ю Зерній вважає, що «історична пам'ять зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів,

міфів, вона є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле». На думку В. Артюха, «загальнонаціональна історична пам'ять – це угода (культурна, ідеологічна) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належить різним соціальним групам і політичним силам, що їх представляють». П. Ситник, А. Дербак зазначають: «Історична пам'ять відіграє велику роль у формуванні національної свідомості. Вона не лише фіксує величезну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у цілісне мереживо національної історії, де кожен факт, подія займає свою ціннісну нішу. Відбувається своєрідне сортування надбаного досвіду на позитивний, який належить засвоювати і примножувати, і, негативний, який слугує застереженням». В. Карпова наголошує: «Історична пам'ять є духовно-практичним і соціокультурним феноменом, стрижнем на якому формується мова, культура, духовність нації, її національна свідомість». Л. Зашкільняк вважає, що історична пам'ять – «наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти».

М. Козловець зазначає, що історична пам'ять є складним феноменом національної культури, вона спроможна «записувати» і зберігати всі реальні події як столітньої давнини, так і новітньої історії. Виступаючи не просто сумою знань, а й каналом передачі історичного досвіду, історична пам'ять є невід'ємною складовою ідентифікації особистості, соціальної групи, нації [8, с. 14].

Термін «колективна пам'ять» прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу. Кожен набуває свого власного досвіду, але спільні спогади стосуються єдиної для всіх події або низки подій. Недолік стабільності на рівні ідентичності призводить до проекту конструювання пам'яті з метою конструювання самої ідентичності.

Історична пам'ять може змінюватись під впливом нових подій, радикальних процесів, соціальних змін, моральної та культурної еволюції суспільства. Вона є сукупністю найстійкіших психологічних компонентів.

Історик виступає безпосереднім модератором колективної («історичної пам'яті») та ідентичності. Велику роль відіграє державна політика. Історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимації, а держава зацікавлена в появі необхідного історичного нарративу. Вона координує інституційну базу наукових досліджень, формує запит на ліквідацію «білих плям» історії, вивчення маловідомих сторінок минулого, концептуалізацію ролі та місця України в загальноєвропейському та світовому історичному процесі.

А. Гуревич підкреслював, що історик – це посередник між теперішнім і минулим, і для виконання цієї ролі «він повинен відчувати глибинні інтелектуальні потреби суспільства, до якого належить». Історик бере участь у формуванні історичної свідомості свого суспільства, а це колосальна відповідальність, тому вкрай важливо, «щоб історик чітко усвідомлював свою місію медіатора між культурами». При цьому на історика покладається подвійна відповідальність: «його відповідальність перед суспільством, до якого він належить, і його відповідальність перед людьми минулого, історію яких він вивчає» [11].

Національна самоідентифікація проявляється у відношенні «Я-Інший», відокремлення певного етносу від інших за принципом «Своє-Чуже». Людина живе серед інших людей, культур і усвідомлює, що, крім її світу, такого рідного для неї, існують й інші світи, які є теж рідними для когось, але зовсім чужими для неї. Таким чином, поняття «Чуже» слід вживати в розумінні іншої культури, тобто відмінної від своєї.

Надбання попередніх поколінь, тих суб'єктів, які належать до певної культурної спільноти, створюють підґрунтя, від якого повинен відштовхуватись кожен член цієї спільноти в процесі національної самоідентифікації.

Цей спільний світ створює певний світогляд, який формується під впливом багатьох чинників: територія, на якій проживають, мова, якою вони розмовляють, виробництво матеріальних благ тощо.

Так, представник цивілізаційного підходу М. Вебер звернув увагу на особливості господарської етики в різних світових релігіях. Він прийшов до висновку, що кожному етносу відповідає свій економічний устрій, і при всьому розмаїтті економічної діяльності в межах окремої країни формуються специфічні риси економічної, господарської діяльності, які притаманні тільки означеному суспільству.

Економічний розвиток нації як культурно-історична цілісність є необхідною передумовою збереження національної ідентичності, захисту її від руйнівних асиміляційних процесів. Господарські зв'язки, що історично формуються, складають основу існування національних держав, і в цьому сенсі «економіка – фундамент національного буття».

Політична культура є важливою ланкою в процесі національної ідентифікації. Вона є формою взаємовідносин між громадянами та владою. Політична символіка характерна для всіх суспільств і цивілізацій, вона ідеологізується та стає невід'ємною складовою життя суспільства, створюючи єдність між минулим, сьогоденням і майбутнім народом.

Особливе місце в формуванні й підтриманні національної ідентичності посідають етнокультурні чинники. Національна спільність ідентифікується на основі культурних ознак, вони передують усім іншим критеріям ідентифікації: релігії, династіям чи економічним інтересам. Національна культура як система певних матеріальних і духовних цінностей, сукупність форм життєдіяльності, характерних для конкретного народу, етносу, виступає своєрідним генератором життя, упорядником життєвого хаосу, де національне – це структурований упорядкований лад.

Саме в контексті певної культури відбувається формування особистості, пошук «своїх» цінностей, залучення до традицій, формування характеру та світогляду. Будь-яка національна культура за своїм змістом не тільки унікальна як плід творіння народу, а й несе в собі риси загальнолюдської культури, а також елементи, пов'язані з особливостями розвитку національної спільноти.

Особливості шляхів формування національної ідентичності є в кожній країні, суспільстві. Так, у примітивному суспільстві головною ідентифікаційною ознакою був етнос. Головним засобом виступала належність до певної групи людей, об'єднаної родинними зв'язками. Проте з виникненням сусідської громади етнос як чинник ідентифікації відступає на другий план, поступаючись місцем іншому об'єднуючому елементу, зокрема спільній культурі. І головними ознаками тут були мова та релігія. І лише в XVIII столітті виникає принципово нове об'єднуюче начало – суспільно-політичне. Це пов'язано насамперед із виникненням так званої національної держави, що стало початком подолання культурного суспільно-політичного. Цікавим моментом є те, що в Старому й Новому світі в цьому плані відбувалися принципово різні процеси. Якщо після Французької революції можна було говорити про національну державу, яка мала культурні підвалини, то по той бік океану внаслідок боротьби за незалежність виникає держава, яка ще не мала спільної національної культури та від самого початку складалася з великої кількості етносів, – Сполучені Штати Америки. Після війни між Північчю та Півднем, між соціально-політичною та культурною ідентичностями, можна стверджувати, що історично відбулася національна ідентифікація за соціально-політичною ознакою.

Зовсім інша ситуація склалася в Європі. У Франції в XVIII столітті склалася національна держава, тобто на

першій план вийшов народ із його культурою. І вже існуюча державна структура впливала на проблему ідентифікації французів. Так, наприкінці ХХ століття ми бачимо, що суспільство знайшло свою свідому ідентичність у суверенній конституційній державі, віддало перевагу адміністративно-правовій ідентифікації. Релігія чи фактори культурної спорідненості перестали об'єднувати суспільство, тому, шукаючи замість релігії іншу інтегруючу силу, люди об'єднувалися навколо формальної ідентичності – держави.

Спостереження за змінами ідентичності та її формуванням дають змогу глибше збагнути не так те, «звідки ми походимо» і «куди прямуємо», а, за формулою Дж. Фрідмана, те, «ким ми стаємо» [11, с. 52].

Серед соціокультурних чинників особлива роль належить релігії. Вона значною мірою зумовлює мислення та поведінку великих мас людей, цінності й установки яких на великих проміжках часу передаються від покоління до покоління.

Німецький вчений М. Вебер, досліджуючи витоки європейського капіталізму, звертався до вивчення суб'єктивних ознак нації, зокрема до конфесійної приналежності. Автор прийшов до висновку, що своєрідний склад психіки, релігійна атмосфера країни та сім'ї, унікальна здатність повністю віддаватися діяльності в рамках своєї професії – одна з найхарактерніших рис європейської капіталістичної культури [5, с. 283].

Велику роль у формуванні та становленні нації відводимо національній ідеї. Вона є символом нації, проектом її майбутнього, компонентом національної свідомості, державної політики, потужним засобом їх консолідації та самоствердження. Етноси та нації несуть національну ідею не просто як продукт історичного розвитку, а як явище, що супроводжує цей розвиток, координує шлях.

Національна ідея складає основу історичного пізнання під час визначення ідентифікації нації. Адже ідея творить націю, доводить її нескореність і живучість, а нація добуває національні ідеї зусиллями своєї еліти, інтелігенції та вкраплює їх в історичний поступ. Як предмет історичного пізнання вона носить комплексний характер, має своє минуле, сучасне й майбутнє, виступає як система та цілісність у часовому й просторовому вимірах.

До чинників, які впливають на формування національної ідентичності, варто віднести й зовнішні, геополітичні, у тому числі й наявність зовнішньої небезпеки.

Проте зовнішні символи спільноти (територія, господарство, історія) не розкривають повною мірою внутрішній, екзистенційний сенс буття нації. Це лише об'єктивні сторони життя нації. Вони повинні бути усвідомлені, стати основою ціннісних поглядів, відносин, основою прояву національної самосвідомості та пов'язаних із нею почуттів, переживань, традицій. Без такого повного вияву національної свідомості спільність не виступить як активний суб'єкт історичного процесу. Тому необхідно вивчати та визначати не тільки об'єктивні засади ідентифікації нації, а й те, як вони відобразились у національній свідомості.

Через свідомість, ціннісні орієнтації, традиції національна сутність виявляється конкретніше, реальніше, ніж через її об'єктивні підстави. Суб'єктивні аспекти виступають як сили, що об'єднують національний організм у цілісність, формують почуття ідентичності.

Висновки. Національна ідентифікація залежить від впливу таких об'єктивних чинників: історичні, територіальні, культурні, мовні, політичні. Впливають на її формування й суб'єктивні чинники: національна свідомість, ціннісні орієнтації, традиції, почуття, переживання, прагнення. Отже, етнічні, культурні, територіальні, економічні та політико-правові конструкти складають це поняття. Вони поєднуються між членами спільнот, які мають спільну пам'ять, міфи та традиції.

Історичне пізнання як засіб національної ідентифікації формує відкритість особистості, усвідомлення нею свого «місця у світі», розуміння та повагу до інших народів, спонукає її до вивчення культурних цінностей свого народу. Воно спрямовує особистість на конструктивний діалог із представниками інших соціокультурних спільнот, адже відсутність такого діалогу, як показує практика, може призвести до національних конфліктів. Зазначені питання й стануть перспективними в подальших наукових пошуках.

Література

1. Андерсон Б. Воображаемые общества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева. – М. : Конон-пресс-Ц ; Кучково поле, 2001. – 365 с.
2. Бадмаев В. Феномен национальной идентичности (социально-философский анализ) / В. Бадмаев. – Волгоград : Элиста, 2000. – 289 с.
3. Бондаренко Г. Историчне пізнання: питання теорії та практики / Г. Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 192 с.
4. Боришевський М. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Боришевський – К. : Наукова думка, 2000. – 64 с.
5. Вебер М. История хозяйства: очерк всеобщей социальной и экономической истории / М. Вебер. – Петроград : Наука и школа, 1923. – 239 с.
6. Геллнер Э. Нации и национализм. / Э. Геллнер ; пер. с англ. Т. Бредниковой и М. Тюнькиной. – М. : Прогресс, 1991. – 456 с.
7. Дробижеева Л. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов / Л. Дробижеева // Традиции в современном обществе: исследования этнокультурных процессов / отв. Ред. Л. Дробижеева, М. Кашуба. – М. : Наука, 1990. – С. 228–231.
8. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : [монографія] / М. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
9. Кресіна І. Українська національна ідея / І. Кресіна // Український соціум: соціально-політичні виміри : матеріали засідання круглого столу (28 грудня 2004 р.) / за заг. ред. В. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – С. 102–104.
10. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна – К. : ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
11. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 450 с.

Анотація

Чаркіна Т. І. Историчне пізнання як засіб національної ідентифікації. – Стаття.

У статті розглядаються аспекти історичного пізнання як засобу здійснення та формування національної ідентифікації. Дається визначення поняття «нація», «національна ідентифікація». Показано вплив історичного пізнання на формування національної ідентичності, названо чинники, що цьому сприяють. У результаті дослідження зроблено висновки про залежність національної ідентифікації від впливу об'єктивних чинників: історичних, територіальних, культурних, мовних, політичних. Впливають на її формування і суб'єктивні чинники: національна свідомість, ціннісні орієнтації, традиції, почуття, переживання, прагнення. Усі ці конструкти й складають зазначене поняття. Вони поєднуються між членами спільнот, які мають спільну пам'ять, міфи й традиції. Историч-

не пізнання як засіб національної ідентифікації формує відкритість особистості, усвідомлення нею свого «місця у світі», спонукає її до вивчення культурних цінностей свого народу, розуміння та повагу до інших народів. Воно спрямовує особистість на конструктивний діалог із представниками інших соціокультурних спільнот.

Ключові слова: нація, національна ідентифікація, національна ідентичність, історичне пізнання, історична пам'ять.

Аннотация

Чаркина Т. И. Историческое познание как средство национальной идентификации. – Стаття.

В статье рассматриваются аспекты исторического познания как средства осуществления и формирования национальной идентификации. Дается определение понятия «нация», «национальная идентификация». Показано влияние исторического познания на формирование национальной идентичности, названо факторы, которые этому способствуют. В результате исследования сделано выводы о зависимости национальной идентификации от влияния объективных факторов: исторических, территориальных, культурных, языковых, политических. Влияют на ее формирование и субъективные факторы: национальное сознание, ценностные ориентации, традиции, чувства, переживания, стремления. Все эти конструкты и составляют данное понятие. Они соединяются между членами сообществ, которые имеют общую память, мифы и традиции. Историческое познание как средство национальной идентификации формирует открытость личности, понимание своего «места в мире», побуждает ее к изучению культурных ценностей своего народа, понимание и

уважение к другим народам. Оно направляет личность на конструктивный диалог с представителями других социокультурных сообществ.

Ключевые слова: нация, национальная идентификация, национальная идентичность, историческое познание, историческая память.

Summary

Charkina T. I. Historical knowledge as a means of national identification. – Article.

The article discusses the historical aspects of cognition, means of implementation and the formation of national identity. The definition of «nation», «national identification» shows the influence of historical research on the formation of national identity; the factors that contribute to it. As a result of the research there have been made conclusions concerning the dependence of national identity from the influence of objective factors: historical, territorial, cultural, linguistic, and political. Subjective factors also influence upon its formation, they're: national consciousness, values, traditions, feelings, experiences, aspirations. All these constructs form this concept. They are combined among community members that have shared memory, myth, and tradition. Historical knowledge as a means of national identification generates the openness of personality, the awareness of its «place in the world». It encourages a person to study cultural values of nation, to understand and to respect other nations. It guides the person to a constructive dialogue with the representatives of other socio-cultural communities.

Key words: nation, national identity, national identity, historical knowledge, historical memory.